

Michał Lubina

## Po apokalipsie. Następstwa ludobójstwa Czerwonych Khmerów w Kambodży i ograniczone próby rozliczenia ich zbrodni

Instytut Bliskiego i Dalekiego Wschodu Uniwersytetu Jagiellońskiego

Mimo że minęło niemal 30 lat od obalenia reżimu czerwonokhmerskiego, następstwa tych rządów są wciąż odczuwalne w Kambodży. Sytuacja polityczna, jaka ukształtowała się po obaleniu Czerwonych Khmerów, wciąż pozwala utrzymać władzę premierowi Hun Senowi, który zezwolił na jedynie częściowe rozliczenie zbrodni czerwonokhmerskich. Wyraźnie jest to widoczne w historii Trybunału ds. Zbrodni Czerwonych Khmerów.

Tematem artykułu jest kwestia połowicznych rozliczeń zbrodni czerwonokhmerskich w Kambodży, a celem – wyjaśnienie, iż przyczyną uniemożliwiającą szerszy proces lustracji i pełne rozliczenie winnych zbrodni ludobójstwa jest specyficzna sytuacja społeczno-polityczna kraju. W warstwie metodologicznej artykuł opiera się *implicite* na tak zwanym problemie kata występującym w literaturze dotyczącej sprawiedliwości okresu przejściowego<sup>1</sup> i polegającym na pytaniu o to, jaką postawę należy przyjąć w trakcie transformacji ustrojowej wobec dawnych prześladowców: wybaczyć im (amnestia, zgoda narodowa) czy też ich ukarać (oskarżenie, lustracja) – Kambodża w tym ujęciu wpisuje się w „hybrydowe scenariusze”<sup>2</sup>. Wybór przez kambodżański *establishment* połowicznego rozliczenia zbrodni powoduje określone konsekwencje społeczne, takie jak pogłębienie tradycyjnego fatalizmu, a także sprawiają, iż przed Khmerami wciąż stoi zadanie „pracy pamięci”. W niniejszym tekście po

1 Por. R. David, I. Holliday, *Set the Junta Free: Pre-transitional Justice in Myanmar's Democratisation*, „Australian Journal of Political Science” 2006, No. 1; J. H. Herz, *Conclusion [w:] From Dictatorship to Democracy. Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, ed. J. H. Herz, Westport – London 1982; S. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, Norman 1991.

2 Por. R. David, I. Holliday, op. cit., ss. 93–94. Wszystkie przekłady, jeśli nie zaznaczono inaczej, pochodzą od autora artykułu.

wprowadzeniu na temat terminów związanych z badaniem nad pamięcią oraz wstępu historycznego omówiona zostanie działalność Trybunału ds. Czerwonych Khmerów i przyczyny „hybrydowej sprawiedliwości” w Kambodży.

## Wstęp. Pamięć a polityka

Pamięć to ważny przedmiot nauk społecznych, często występujący także w debacie publicznej i politycznej. W badaniach nad problemem pamięci wyróżnia się trzy paradygmaty<sup>3</sup>: „ramy pamięci”, czyli instrumenty, jakimi posługuje się pamięć zbiorowa, „miejsca pamięci”, a więc wszystkie symboliczne wytwory materialne i niematerialne, z których wywodzi się tożsamość zbiorowa<sup>4</sup>, oraz „pracę pamięci” – zarówno pamięć ukończoną, jak i środki, przez które powinniśmy wpływać na pamięć<sup>5</sup>.

W rozważaniach nad pamięcią należy rozróżnić pamięć od historii i polityki. Zgodnie z założeniami Maurice’a Halbwachsa historia jest jedna, natomiast pamięci historycznych jest tyle, ile zbiorowości<sup>6</sup>. Dzieje się tak, gdyż pamięć jest działaniem zbiorowym grupy, dodatkowo niepełnym, ponieważ zbędne fragmenty podlegają odrzuceniu<sup>7</sup>. Stąd w kontekście historycznym i politycznym istotna jest selektywność pamięci<sup>8</sup>, będąca po części rezultatem świadomej polityki państw („przemysłu wychowawczego”)<sup>9</sup>, jednak także tego, że w naszych wspomnieniach częściej zapamiętujemy negatywne zdarzenia. Są one również kluczowe dla tworzenia świadomości narodowej, gdyż „cierpienie jednoczy bardziej niż radość”, zaś „okresy żałoby są więcej warte dla pamięci narodowej niż triumfy, gdyż nakładają obowiązki i domagają się wspólnych działań”<sup>10</sup>. Do tego dochodzą „wybrane traumy” (przegrane wojny, bitwy, utrata niepodległości lub terytorium a przede wszystkim poczucie narodowego upokorzenia), znacznie ważniejsze od zwycięstw w tworzeniu tożsamości narodowej

3 Por. O. Barbasiewicz, *Pomniki i miejsca pamięci w relacjach międzynarodowych. Wpływ pamięci na stosunki japońsko-amerykańskie*, Warszawa 2016, s. 14.

4 Por. L. D. Kritzman,; *Foreword* [w:] *Realms of Memory. The Construction of the French Past*, t. 1, red. P. Nora, New York 1996, ss. IX–XV.

5 Por. P. Ricœur, *History and Truth*, transl. C. A. Kelbley, Evanston 1965; idem, *Memory, History, Forgetting*, Chicago 2004.

6 Por. J. Assmann, *Collective Memory and Cultural Identity* [w:] *Kultur und Gedächtnis, Subrkamp*, hrsg. J. Assmann, T. Hölscher, Frankfurt am Main 1998, ss. 125–133.

7 Por. M. Król, *Wstęp do wydania polskiego* [w:] M. Halbwachs, *Spoleczne ramy pamięci*, tłum. M. Król, Warszawa 2008, s. XXVI.

8 Por. M. Kula, *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapominaniu i przewidywaniu*, Poznań 2004, ss. 12–77.

9 Por. B. Anderson, *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, tłum. S. Amsterdamski, Kraków 1997, s. 194.

10 E. Renan, *What is a Nation?* [tekst wygłoszony na Sorbonie 11 marca 1882 r.], transl. E. Rundell [on-line:] [http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What\\_is\\_a\\_Nation.pdf](http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf) [01.09.2017].

i przenoszone z pokolenia na pokolenie<sup>11</sup>. Pamięć cechuje też brak linearności – na skutek impulsu (współczesnych wydarzeń) następuje przypominanie sobie faktów dawno zapomnianych, a dotyczy to szczególnie społeczeństw, w których gwałtownie przerwano tradycję (w przypadku Kambodży są to rządy czerwonych khmerskie); w takiej sytuacji często występuję silne zachowanie pamięci o dawnych czasach i ich idealizowanie<sup>12</sup>. Pamięć jest też „szczególnie silnie kultywowana w społeczeństwach, gdzie przeszłość stanowi legitymizację władzy”<sup>13</sup>.

Wszystkie wspomniane wyżej prawidłowości mają znaczenie w rozważaniach na temat złożonej interakcji między historią i polityką a pamięcią. Historia, stanowiąc domenę zbiorowości, zawsze znajdowała się w rękach władz, z kolei pamięć należała do sfery prywatnej<sup>14</sup>. Ponadto polityczne wykorzystywanie pamięci ma wpływ na wspólne jej postrzeganie. Obecnie zauważalny jest powrót polityki do historii, co skutkuje tym, że pamięć zbiorowa staje się tożsama z pamięcią narodową<sup>15</sup>. Dzieje się tak, gdyż pamięć staje się ważnym frontem w walce politycznej. Poprzez interpretację pamięci – lub wręcz manipulowanie nią – partie polityczne bądź rządy pragną uprawomocnić swoje posunięcia. Dzieje się tak szczególnie silnie w przypadku tych narodów, w których pamięć stała się narzędziem ideologii państwowej lub wręcz propagandy. Wówczas występuje potrzeba przywracania własnej zagubionej/utraconej/zawłaszczanej tożsamości, ale tylko w sposób fragmentaryczny: w stopniu odpowiadającym politykom<sup>16</sup>, gdyż „przeszłość interesuje polityków o tyle, o ile modyfikacja czy utrwalenie jej istniejącego obrazu we własnym społeczeństwie i wśród obcych poszerzają możliwości działania polityków [...] przeszłość jest więc jednym z narzędzi, którymi politycy posługują się, aby realizować właściwe im cele”<sup>17</sup>. Politycy wykorzystują aparat pamięci do realizacji własnych potrzeb. W ten sposób historia staje się „nie tym, co się zdarzyło, lecz tym, co się odnotowało”<sup>18</sup>, a powszechnie znane zdania o tym, że „zwycięzcy piszą historię”, mające swój literacki wymiar chociażby w Orwellowskim „kto kontroluje przeszłość, ten kontroluje przyszłość”<sup>19</sup>, znajdują przynajmniej w części swoje uzasadnienie.

11 Por. V. D. Volkan, *Bloodlines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*, Boulder 1998, ss. 19–28.

12 Por. O. Barbasiewicz, op. cit., s. 19.

13 M. Kula, op. cit., s. 12.

14 Por. P. Nora, *Czas Pamięci*, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7, s. 41.

15 Por. O. Barbasiewicz, op. cit., s. 19.

16 Por. B. Osadczyk, *Ukradziona pamięć [w:] Pamięć. Wyzwanie dla nowoczesnej Europy*, red. R. Traba, Olsztyn 2008, s. 109.

17 A. Smolar, *Władza i geografia pamięci [w:] Pamięć...*, s. 51.

18 M. Kula, op. cit., s. 216.

19 G. Orwell, *Rok 1984*, tłum. T. Mirkowicz, Kraków 2004, s. 32.

## Postczerwonokhmerska Kambodża

Ludobójstwo Czerwonych Khmerów jest tematem dobrze zbadanym w literaturze<sup>20</sup>. Konsekwencje obalenia rządów czerwonokhmerskich, chociaż odczuwane po dzień dzisiejszy, są znane słabiej. Wietnamska inwazja Kambodży w 1979 r. zakończyła rządy Czerwonych Khmerów w większej części kraju i uratowała naród khmerski od całkowitej zagłady<sup>21</sup>, przyniosła jednak okupację, polegającą na zainstalowaniu satelickich władz złożonych z czerwonokhmerskich dywersantów. Ludowa Republika Kampuczy (LRK), istniejąca w latach 1979–1985, rządzona przez Hun Sena<sup>22</sup>, była biedna, zacofana, nieuznana międzynarodowo i dławiona ciągłą wojną domową z kontrolującymi zachód kraju Czerwonymi Khmerami<sup>23</sup>.

Zmiany z przełomu lat 80. i 90. XX wieku doprowadziły do wycofania wojsk wietnamskich i zakończenia nadzoru ONZ nad procesem pokojowym do czasu wyłonienia nowych władz i zaprzestania wojny domowej<sup>24</sup>. Hun Sen podpisał porozumienia, jednak nie zamierzał zrzekać się władzy. Jego administracja najpierw nie przekazała swoich uprawnień ONZ<sup>25</sup>, a następnie nie oddawała władzy po przegranych wyborach powszechnych w roku 1993<sup>26</sup>. Wspólnota międzynarodowa od dwóch dekad udaje, że nie zauważa działań Hun Sena, gdyż nie chce przyznać, że „inżynieria polityczna ONZ” zawiodła<sup>27</sup>. To powoduje, iż nie opłaca się – zarówno wizerunkowo, jak i ekonomicznie – kwestionować legitymizacji reżimu.

## Polityczne uregulowanie kwestii czerwonokhmerskiej

Zasługą Hun Sena było uregulowanie kwestii Czerwonych Khmerów, choć w sposób stanowiący przyczynę kontrowersji związanych rozliczeniem zbrodni. Dyktator

20 Por. m.in.: A. W. Jelonek, *Rewolucja Czerwonych Khmerów 1975–1979*, Warszawa 1998; L. M. Nijakowski, *Rozkosz zemsty. Socjologia historyczna mobilizacji ludobójczej*, Warszawa 2013, ss. 167–175; W. Górnicki, *Bambusowa klepsydra*, Warszawa 1980; M. I. Mydlarski, *Ludobójstwo XX wieku*, tłum. B. Wojciechowski, Warszawa 2010, ss. 271–283; B. Kiernan, *The Pol Pot Regime. Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–79*, New Haven – London 1996.

21 Por. A. Kowalczyk, *Militarne zaangażowanie Wietnamu w Kambodży w latach 1977–1991. Próba ujęcia systemowego* [w:] *Polska – Kambodża. Łączy nas bolesna przeszłość, zbliży nas przyszłość*, Toruń 2007, ss. 142–186.

22 Por. H. C. Mehta, J. B. Mehta, *Hun Sen: Strongman of Cambodia*, Michigan 2008, s. 10.

23 Por. A. W. Jelonek, *Kambodża. Historia państw świata w XX wieku*, Warszawa 2008, ss. 160–225.

24 Por. United Nation Security Council, *United Nations Resolution 745 (1992) of 28 January 1992*.

25 Por. A. W. Jelonek, *Kambodża. Historia...*, s. 241; J. Bayer, *Kambodża – ONZ w godzinie udanej próby* [w:] *Polska – Kambodża...*, s. 309.

26 Por. A. W. Jelonek, *Dynamika transformacji kambodżańskiej sceny politycznej* [w:] *Polska – Kambodża...*, s. 54.

27 Por. idem, *W stronę nieoliberalnej demokracji. Szkice z antropologii politycznej Azji Południowo-Wschodniej*, Warszawa 2002, ss. 162–193.

postawił na zakulisowe porozumienie z częścią czerwonokhmerskiej elity, która w zamian za złożenie broni otrzymała gwarancję bezpieczeństwa. Ten polityczny układ był korzystny, ponieważ zabezpieczał interesy elity władzy Hun Sena.

Czerwonokhmerska partyzantka jeszcze pod koniec lat 90. stanowiła zagrożenie dla państwa. Chociaż zmiany geopolityczne osłabiły ją, wciąż niemożliwe było jej pokonanie, dlatego kluczem do zwycięstwa nad nią okazała się taktyka Hun Sena: tworzenie podziałów, a następnie polityczne przekupstwo części liderów.

W listopadzie 1996 r. na stronę rządu przeszedł Ieng Sary, dawniej trzeci co do ważności członek Czerwonych Khmerów. W zamian za złożenie broni Ieng i inni decydenci uzyskali amnestię, zaś z terenów uprzednio kontrolowanych przez Czerwonych Khmerów wydzielono nową prowincję ze stolicą w Pailin, której zarząd oddano dawnym czerwonokhmerskim dowódcom<sup>28</sup>, a około połowę z siedemdziesięciotysięcznej populacji stanowią dawne czerwonokhmerskie kadry<sup>29</sup>. Dezercja Ienga doprowadziła w 1997 r. do podziału w pozostałych oddziałach czerwonokhmerskich, w rezultacie w 1998 r. frakcja Ta Moka (opowiadająca się za kompromisem z rządem) zwyciężyła swoich konkurentów z frakcji Pol Pota (ten ostatni został aresztowany i wkrótce potem zmarł); to doprowadziło do poddania się w 1998 r. Noun Chea (dawniej drugiego w hierarchii ruchu) oraz Khieu Samphana (dawniej czwartego), zaś pod koniec 1999 r. Ta Moka (wszyscy otrzymali amnestię). Ruch czerwonokhmerski przestał istnieć.

Dawni Czerwoni Khmerzy nie byli rozliczani, powrócili do życia w społeczeństwie, najczęściej w Pailinie, osiągając nawet sukcesy gospodarcze (czerwonokhmerskie elity zachowały przywileje, między innymi prawa własności do ziemi i nieruchomości, co uczyniło ich majątnymi). Przykładem tej polityki było pomijanie aż do 2009 r. nauczania o Czerwonych Khmerach w podręcznikach szkolnych<sup>30</sup>.

Brak rozliczeń zbrodni był linią rządu: Phnom Penh utrzymywało, iż tylko tak możliwy jest pokój i pojednanie narodowe. Istotnie, porozumienie z czerwonokhmerskimi elitami zakończyło wojnę domową. Jednakże motywacją rządu była w równym stopniu troska o zapobieżenie lustracji ich własnych działań: znacząca część *establishmentu* Hun Sena, z nim samym na czele, to dawni oficerowie czerwonokhmerscy. Działali więc interesie grupowym.

28 Por. E. Kinetz, Y. Samean, *As Trials Loom, Peace Still Feels Fragile in Pailin*, „The Cambodia Daily” [on-line:] <https://www.cambodiadaily.com/archives/as-trials-loom-peace-still-feels-fragile-in-pailin-61636/> [28.08.2017].

29 Por. A. Palm, *The Khmer Rouge's Last Stronghold in Cambodia*, „The Telegraph” [on-line:] <http://thediplomat.com/2016/05/pailin-the-khmer-rouges-last-stronghold/> [28.08.2017].

30 Por. ibidem.

## Trybunał ds. zbrodni Czerwonych Khmerów i jego ocena

Polityka Hun Sena doprowadziła do sytuacji, w której zbrodniarze czerwonychkhmerscy dożywali swych lat w komfortowych warunkach, przebywając w willach, zaś szeregowi zbrodniarze funkcjonowali swobodnie<sup>31</sup>, co doprowadziło do protestów części społeczeństwa (większość pozostawała obojętna) oraz społeczności międzynarodowej. Nie chcąc ponosić politycznych kosztów bezkarności, Hun Sen zwrócił się w 1997 r. do ONZ z prośbą o ustanowienie Trybunału ds. Zbrodni Czerwonych Khmerów<sup>32</sup>, a jednocześnie zakulisowo uniemożliwiał jego pracę.

Na skutek długotrwałych negocjacji dopiero w 2003 r. zawarto porozumienie Kambodża – ONZ o powołaniu Nadzwyczajnej Izby Sądu Kambodży ds. Ukarania Zbrodni okresu Demokratycznej Kampuczy<sup>33</sup>. Tak długi okres wiązał się z naciskami Phnom Penh, by Trybunał był sądem kambodżańskim z siedzibą w Kambodży i z kambodżańskimi sędziami. Ostatecznie sąd ma charakter hybrydowy: jest częścią kambodżańskiej jurysdykcji, lecz z uwagi na słabość sądownictwa tego kraju i naturę zbrodni (przeciwko ludzkości) korzysta również z prawa międzynarodowego (termin „sąd hybrydowy” wprowadzono właśnie na określenie procesów w Kambodży, Timorze Wschodnim i Sierra Leone)<sup>34</sup>. W jego skład wchodzi 17 sędziów z Kambodży oraz 12 sędziów międzynarodowych zatwierdzonych przez Sekretarza Generalnego ONZ. Trybunał karze za zbrodnie popełnione przeciwko prawu karnemu Kambodży z 1956; maksymalną karą na jaką może skazać, jest dożywotnie pozbawienie wolności<sup>35</sup>.

Prawnicza hybryda była nie tylko kompromisem między kambodżańską suwerennością a międzynarodowymi standardami, lecz przede wszystkim polityczną ceną za zgodę na powołanie Trybunału: miała uchronić *establishment* Hun Sena przed odpowiedzialnością prawną – służyła temu formuła polegająca na tym, że Trybunał będzie sędził tylko „najważniejszych przywódców” i „najbardziej odpowiedzialnych”

31 Por. *Khmer Rouge leaders facing trial* BBC [on-line:] <http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-15781209> [28.08.2017].

32 Por. *Letter from the Co-Prime Ministers of Cambodia to the UN Secretary General* [on-line:] [http://www.unakrt-online.org/sites/default/files/documents/June\\_21\\_1997\\_letters\\_from\\_PMs-2-1.pdf](http://www.unakrt-online.org/sites/default/files/documents/June_21_1997_letters_from_PMs-2-1.pdf) [28.08.2017].

33 Por. *Agreement between the United Nations and the Royal Government of Cambodia concerning the prosecution under Cambodian law of crimes committed during the period of Democratic Kampuchea*, UN [on-line:] <https://treaties.un.org/doc/Publication/UNTS/Volume%202329/Part/volume-2329-I-41723.pdf> [28.08.2017].

34 Por. *International Tribunals: Hybrid Courts* GIG [on-line:] <http://libguides.graduateinstitute.ch/icl/hybrid> [28.08.2017].

35 Por. *Law On The Establishment of Extraordinary Chambers In The Courts Of Cambodia For The Prosecution Of Crimes Committed During The Period Of Democratic Kampuchea*, ECCG.Gov.Kh [on-line:] [https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/legal-documents/KR\\_Law\\_as\\_amended\\_27\\_Oct\\_2004\\_Eng.pdf](https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/legal-documents/KR_Law_as_amended_27_Oct_2004_Eng.pdf) [28.08.2017].

za zbrodnie<sup>36</sup>. Dopiero po trzech latach Trybunał znalazł siedzibę, środki na funkcjonowanie (głównie zagraniczne) i sędziów, zaprzysiężonych w lipcu 2006 r.

W 2007 r. wniesiono pierwszą sprawę – przeciwko Kaing Guek Eav (pseudonim „Duch”) odpowiedzialnemu za służby bezpieczeństwa i system więzienny Czerwonych Khmerów. Proces zakończył się 27 listopada 2010 r. wyrokiem dożywocia<sup>37</sup>. Szybkie osądzenie „Ducha” stało się możliwe, ponieważ sam przyznał się do winy. Trudniejsza okazała się kolejna sprawa – oskarżenie Nuon Chea, Ienga Sary’ego, Khieu Samphana oraz Ieng Thirith (żony Ienga Sary’ego) – często odraczana z uwagi na wykorzystywanie przez oskarżonych licznych kruczków prawnych, korupcję, naciski i manewry rządu kambodżańskiego, celowo odwołującego tę sprawę<sup>38</sup>. Sprawy Nuon Chea i Khieu Samphana, aresztowanych w 2007 r., zakończyły się skazaniem na dożywocie za zbrodnie przeciwko ludzkości (odpowiednio w 2014 i 2015 r. – obaj odsiadują wyroki). Proces Ienga Sary’ego, również aresztowanego w 2007 r., przeciągał się tak długo, że oskarżony zmarł w marcu 2013 r. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku Ieng Thirith, uznanej w 2011 r. za niezdolną do dalszego udziału w rozprawie z powodu choroby Alzheimera i wypuszczonej z aresztu (zmarła pod nadzorem policji w 2015 r.)<sup>39</sup>.

Znacznie gorzej przedstawia się bilans trzeciej i czwartej sprawy. Sprawa nr 3 toczy się przeciwko Meas Muthowi, byłemu dowódcy floty Czerwonych Khmerów. Pomimo aktu oskarżenia i wydania dwóch nakazów aresztowania Meas pozostaje na wolności, gdyż policja kambodżańska nie wykonała tych nakazów<sup>40</sup>. W rezultacie domniemany zbrodniarz żyje spokojnie w swoim domu w prowincji Battambang, a jego sprawa wciąż nie została rozwiązana<sup>41</sup>. Równie problematyczna jest czwarta sprawa – przeciwko dowódcom średniego szczebla, Im Chaem, Ao Ann and Yim Tith, oskarżanym o nadzorowanie masakr w obozach. Im Chaem została wójttem w dystrykcie Anlong Veng, zaś Yim Tith stał się bogatym przedsiębiorcą. Procedowanie sprawy od początku utrudniali urzędnicy rządowi, twierdząc, że podkopie ona

36 Por. S. Mydans, *11 Years, \$300 million and 3 Convictions. Was the Khmer Rouge Tribunal Worth It?*, „The New York Times” [on-line:] <https://www.nytimes.com/2017/04/10/world/asia/cambodia-khmer-rouge-united-nations-tribunal.html> 10.04.2017 [28.08.2017].

37 Por. *Case 001 documents declassified by the Supreme Court Chamber*, ECCC.Gov.Kh. [on-line:] <https://www.eccc.gov.kh/en/Case001-Declassified> [28.08.2017].

38 Por. *Cambodia: Government Obstructs Khmer Rouge Court*, Human Rights Watch [on-line:] <https://www.hrw.org/news/2013/09/05/cambodia-government-obstructs-khmer-rouge-court> [28.08.2017].

39 Por. *Case 002*, ECCC.Gov.Kh [on-line:] <https://www.eccc.gov.kh/en/case/topic/2> [28.08.2017].

40 Por. L. Crothers, *Cambodian judges against arresting war crimes suspect*, Videonews [on-line:] <https://news.videonews.us/cambodian-judges-against-arresting-war-crimes-suspect-2633485.html> [28.08.2017].

41 Por. *Mr Meas Muth charged in Case 003*, ECCC.Gov.Kh [on-line:] <https://www.eccc.gov.kh/en/articles/mr-meas-muth-charged-case-003> [28.08.2017].

proces pojednania narodowego<sup>42</sup>. Sprawa utknęła w martwym punkcie, wyłączono z niej Im Cheam, dawną podwładną Ta Moka, która w spokoju dożywa swoich dni w domu przy granicy tajskiej, otoczona powszechnym szacunkiem i głosząca mądrość buddyjskich maksym<sup>43</sup>. Oskarżonymi w tej sprawie pozostali tylko Ao Ann i Yim Tith, lecz nie przebywają w areszcie<sup>44</sup>. Z uwagi na nieustanne sabotowanie i utrudnianie działań Trybunału na wiele administracyjnych, prawnych, politycznych i nieformalnych sposobów przez rząd kambodżański kolejni sędziowie międzynarodowi stopniowo rezygnowali z zasiadania w tym organie. Od początku istnienia Trybunału wizje kambodżańska (ograniczone osądzenie sprawców) i międzynarodowa (znacznie szersze ukaranie winnych) były trudne do pogodzenia – patrząc z obecnej perspektywy, wygrała perspektywa kambodżańska<sup>45</sup>.

Administracyjna obstrukcja Trybunału ze strony rządowej jest oficjalnie tłumaczona chęcią utrzymania pokoju w kraju i zapobieżenia wojnie domowej. Zgodnie z narracją rządową w razie szerszego rozliczania winnych prowincja Pailinu może się zbuntować. Z tego też powodu czerwonokhmerskie kadry średniego i niskiego szczebla nie zostaną pociągnięte do odpowiedzialności: Trybunał miał osądzić tylko kilku najważniejszych przywódców (z którymi zresztą Hun Sen umówił się, że w zamian za zgodę na wzięcie udziału w procesie ich rodziny nie zostaną oskarżone i będą mogły zachować majątki), dlatego też otrzymał przyzwolenie na osądzenie „mniej niż io ludzi”<sup>46</sup>. To właśnie z uwagi na ten cel Hun Sen tak długo i zmusznie negocjował warunki Trybunału i uzyskał częściową kontrolę nad zakresem jego działalności<sup>47</sup> i z tego samego powodu blokuje udział kluczowych świadków zajmujących obecnie stanowiska ministerialne<sup>48</sup>. Ujawnienie zbyt wielu szczegółów mogłoby bezpośrednio zaszkodzić obecnemu *establishmentowi*: Hun Sen, ograniczając działalność Trybunału, dba o własny interes.

Podsumowanie działalności Trybunału jest niejednoznaczne. Z jednej strony zdołał on skazać prawomocnym i niekwestionowanym wyrokiem dwóch najważniejszych po Pol Pocie zbrodniarzy czerwonokhmerskich: Noun Chea i Khieu Samphana (a także „Ducha”) ukarano dożywociem, zaś Ieng Sary zmarł w więzieniu. Oznaczało to długo wyczekiwaną sprawiedliwość dla ofiar i dla pamięci zmarłych. Zwolennicy

42 Por. J. Ferrie, *Khmer Rouge crimes in legal limbo*, „The National” [on-line:] <https://www.thenational.ae/world/asia/khmer-rouge-crimes-in-legal-limbo-1.425857> [28.08.2017].

43 Por. J. Wallace, *The Bucolic Life of Cambodian Grandmother Accused of Mass Killings*, „The New York Times” [on-line:] <https://www.nytimes.com/2017/02/24/world/asia/cambodia-khmer-rouge-im-chaem.html> [28.08.2017].

44 Por. *Case 004*, ECCC.Gov.Kh [on-line:] <https://www.eccc.gov.kh/en/case/topic/98> [28.08.2017].

45 Por. S. Mydans, op. cit.

46 J. Ferrie, op. cit.

47 Por. E. Kinetz, Y. Samean, op. cit.

48 Por. S. Mydans, op. cit.



Trybunału podkreślają, że jest to sukces, gdyż bez Trybunału zbrodniarze dożyliby swoich dni w spokoju; ponadto wyroki przywróciły temat rozliczenia Czerwonych Khmerów do debaty publicznej w społeczeństwie, gdzie ofiary wołają zapomnieć, a młode pokolenie wie niewiele i w jeszcze mniej wierzy. Z drugiej strony skazanie jedynie trzech osób przez jedenaście lat działalności przy kosztach wynoszących 300 milionów dolarów amerykańskich trudno uznać za sukces<sup>49</sup>. Dlatego też – jak piszą John Ciorciari i Anne Heindel – sprawiedliwość Trybunału jest „hybrydowa” nie tylko w sensie prawniczym (jako eklektyczne połączenie prawodawstwa kambodżańskiego z międzynarodowym) – lecz również metaforycznie: jest to sprawiedliwość połowiczna, kompromisowa i jako taka stanowi zmarnowaną szansę na zadośćuczynienie<sup>50</sup>. Zawiedzione nadzieje widać też w społecznym nastawieniu do Trybunału. Na początku cieszył się on ogromnym poparciem społecznym: od początku jego pracy ponad 350 tysięcy ludzi obserwowało posiedzenia bądź brało w nich udział, zaś poparcie dla sprawy wyraziło 67% społeczeństwa<sup>51</sup>. Z czasem entuzjazm wobec Trybunału się zmniejszał, głównie z powodu ograniczonej skuteczności jego działań, co doprowadziło do „cynizmu i brak zaufania do [tej] instytucji”<sup>52</sup>.

Trybunał nie podkopał legitymizacji Hun Sena: dla wielu jest on gwarantem względnej stabilności (choć ostatnio się to zmienia)<sup>53</sup>. Kraj rozwija się gospodarczo i odbudowuje po latach konfliktów. Dlatego też utrzymanie *status quo* jest dla wielu satysfakcjonujące. To zaś powoduje, że połowiczne rozliczenie zbrodni czerwonych khmerskich nie budzi większego społecznego sprzeciwu; wpisuje się w powszechny fatalizm i przekonanie, że – zważywszy na straszną przeszłość – obecnie i tak nie jest najgorzej.

## Podsumowanie

W odradzającej się po ludobójstwie Kambodży polityczne uwarunkowania długo uniemożliwiały rozliczenie czerwonych khmerskich zbrodni, od dekady zaś dają możliwość przywrócenia jedynie częściowej sprawiedliwości. Stało się tak, gdyż pamięć w warunkach kambodżańskich jest nierozzerwalnie złączona z uwarunkowaniami

49 Por. ibidem.

50 Por. J. D. Ciorciari, A. Heindel, *Hybrid Justice, The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia*, Michigan 2014, ss. 14–71, 261–279.

51 Por. International Republican Institute, *Survey of Cambodian Public Opinion. January 27 – February 26, 2008* [on-line:] [https://opendevelopmentcambodia.net/wp-content/blogs.dir/2/files\\_mf/1379319620312.pdf](https://opendevelopmentcambodia.net/wp-content/blogs.dir/2/files_mf/1379319620312.pdf) [01.09.2017].

52 Open Society Justice Initiative, cyt. za: *Before The Office of The Co-Investigating Judges Extraordinary Chambers In The Courts Of Cambodia 01239929*, ECCC.Gov.Kh [on-line:] [https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/documents/courtdoc/2016-05-17%2000:26/D198\\_EN.PDF](https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/documents/courtdoc/2016-05-17%2000:26/D198_EN.PDF) [28.08.2017].

53 Przyszłoroczne wybory parlamentarne mogą odsunąć Hun Sena od władzy – pod warunkiem, że opozycja naprawdę wygra, wybory nie zostaną sfalszowane i że Hun Sen pogodzi się z porażką.

politycznymi. Rządzący *establishment* Hun Sena, składający się z byłych oficerów czerwonych khmerskich, zdołał zakończyć wojnę domową w Kambodży, oferując Czerwonym Khmerom amnestię i gwarancję bezpieczeństwa. Z uwagi na naturę porozumień rząd w Phnom Penh najchętniej pozostawiłby sprawę zbrodni Czerwonych Khmerów jedynie osądowi historii, jednak presja światowa oraz (w znacznie mniejszym stopniu) wewnętrzna zmusiły Hun Sena do częściowego rozliczenia ludobójstwa Czerwonych Khmerów. Phnom Penh zdołało jednak kontrolować działalność Trybunału ds. zbrodni Czerwonych Khmerów – w efekcie skazano tylko kilku najważniejszych przywódców, bez szerszego rozliczenia. Tym samym Hun Sen, poprzez wyryskowaną działalność Trybunału, zdołał utrzymać swoje rządy.

Postczerwonych khmerskie elity władzy w Phnom Penh rozstrzygnęły więc problem kata w sposób hybrydowy (częściowe rozliczenie), z akcentem na wybaczenie/zapomnienie – z powodu własnych interesów politycznych. Miało to zasadniczy wpływ na kwestie społeczne: doprowadziło do ugruntowania się tradycyjnego khmerskiego fatalizmu społeczeństwa wobec władzy. Tym samym proces czerwonych khmerskich zbrodniarzy nie stał się opisywanym przez teoretyków badań nad pamięcią (Pierre'a Norę, Lawrence'a D. Kritzmana czy Paula Ricœur'a) impulsem, który przypominał społeczeństwu dawną traumę, a co za tym idzie – okres czerwonych khmerski nie stał się również dla współczesnego społeczeństwa khmerskiego Renanowskim „cierpieniem, które jednoczy bardziej niż zwycięstwo”<sup>54</sup> ani Volkanowską „wybraną traumą”<sup>55</sup>. Idąc za myślą wspomnianych teoretyków, należałoby stwierdzić – za Paulem Ricœur'em – iż przed społeczeństwem kambodżańskim stoi wciąż konieczność „pracy pamięci”. Według francuskiego myśliciela społeczeństwa i jednostki mogą być „chore” na przeszłość i muszą wykonać „pracę pamięci” na wzór przechodzenia żałoby. Ową „pracę pamięci” powinna służyć temu, by zapomnieć i zacząć budować dobre relacje, będzie więc ona zarówno pamięcią ukończoną jak i środkami, przez które powinniśmy wpływać na pamięć<sup>56</sup>.

Założenie, że społeczeństwu kambodżańskiemu uda się wykonać „pracę pamięci”, jest jednak optymistyczne. Równie – a być może nawet bardziej – prawdopodobne jest, że zbrodnie czerwonych khmerskich zostaną w dużej mierze społecznie zapomniane. Warunki bardzo młodego społeczeństwa (większość nie pamięta okresu czerwonych khmerskiego), tradycyjnego fatalizmu oraz niechętniej dalszym rozliczeniom elity nie sprzyjają „pracy pamięci”.

54 E. Renan, *What is a Nation?* Ucparis.fr [on-line:] [http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What\\_is\\_a\\_Nation.pdf](http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf) [07.09.2017].

55 V. D. Volkan, *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*, Boulder 1998, ss. 19–28.

56 Por. P. Ricœur, *History and Truth*, transl. C. A. Kelbley. Evanston 1965; idem, *Memory, History, Forgetting*, transl. K. Blamey, D. Pellauer, Chicago 2004.

Za to obecna sytuacja w Kambodży bardzo dobrze odpowiada innym założeniom teoretycznym przywołanym na początku tej pracy, a mianowicie tezie o wybiórczej interpretacji lub wręcz skutecznej manipulacji pamięcią zbiorową stosowanej przez polityków (w tym wypadku *establishment* Hun Sena) w celu legitymizacji własnych poczynań. W efekcie społeczna pamięć o zbrodniach czerwono-khmerskich przekształcona zostaje (dzięki „przemysłowi wychowawczemu”) w sposób fragmentaryczny, odpowiadający *establishmentowi*, co oznacza odrzucenie niewygodnych faktów, takich jak masowy udział społeczeństwa w zbrodniach, na rzecz tezy o winie kilku najważniejszych przywódców oraz akcentu na „porozumienie narodowe” polegające na przyzwoleniu na historyczną amnezję. Służy to utrzymaniu władzy zgodnie z Orwellową zasadą konieczności kontroli przeszłości dla skutecznego władztwa reżimu w przyszłości. Społecznym skutkiem tych działań jest pogłębienie fatalizmu, poczucia niemożności i niecelowości próby zmiany sytuacji politycznej, co, nawiasem mówiąc, odpowiada elitom władzy. Dlatego dopóki trwa reżim Hun Sena i związanych z nim elit, w Kambodży nie ma warunków do „pracy pamięci”.

## Bibliografia

- Agreement between the United Nations and the Royal Government of Cambodia concerning the prosecution under Cambodian law of crimes committed during the period of Democratic Kampuchea*, „Phnom Penh” 2003, 6 June.
- Anderson B., *Wspólnoty wyobrażone. Rozważania o źródłach i rozprzestrzenianiu się nacjonalizmu*, tłum. S. Amsterdamski, Kraków 1997.
- Barbasiewicz O., *Pomniki i miejsca pamięci w relacjach międzynarodowych. Wpływ pamięci na stosunki japońsko-amerykańskie*, Warszawa 2016.
- Bayer J., *Kambodża – ONZ w godzinie udanej próby* [w:] *Polska – Kambodża. Łączy nas bolesna przeszłość, zbliży nas przyszłość*, red. J. Marszałek-Kawa, Toruń 2007.
- Before The Office of The Co-Investigating Judges Extraordinary*, ECCC.Gov.Kh [on-line:] [https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/documents/courtdoc/2016-05-17%2000:26/D198\\_EN.PDF](https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/documents/courtdoc/2016-05-17%2000:26/D198_EN.PDF) [28.08.2017].
- Cambodia: Government Obstructs Khmer Rouge Court*, Human Rights Watch [on-line:] <https://www.hrw.org/news/2013/09/05/cambodia-government-obstructs-khmer-rouge-court> [28.08.2017].
- Case 001 documents declassified by the Supreme Court Chamber*, ECCC.Gov.Kh [on-line:] <https://www.eccc.gov.kh/en/Case001-Declassified> [28.08.2017].
- Case 002*, ECCC.Gov.Kh [on-line:] <https://www.eccc.gov.kh/en/case/topic/2> [28.08.2017].
- Case 004*, ECCC.Gov.Kh [on-line:] <https://www.eccc.gov.kh/en/case/topic/98> [28.08.2017].
- Chambers In The Courts Of Cambodia 01239929*, ECCC.Gov.Kh [on-line:] [https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/documents/courtdoc/2016-05-17%2000:26/D198\\_EN.PDF](https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/documents/courtdoc/2016-05-17%2000:26/D198_EN.PDF) [28.08.2017].
- Ciorciari J. D., Heindel A., *Hybrid Justice, The Extraordinary Chambers in the Courts of Cambodia*, Michigan 2014.
- Crothers L., *Cambodian judges against arresting war crimes suspect*, Videonews [on-line:] <https://news.videonews.us/cambodian-judges-against-arresting-war-crimes-suspect-2633485.html> [28.08.2017].
- David R., Holliday I., *Set the Junta Free. Pre-transitional Justice in Myanmar's Democratisation* „Australian Journal of Political Science” 2006, No. 1.
- Duchowski K. A., *Królestwo Kambodży*, [w:] *Polska – Kambodża. Łączy nas bolesna przeszłość, zbliży nas przyszłość*, red. J. Marszałek-Kawa, Toruń 2007.
- Ferrie J., *Khmer Rouge crimes in legal limbo*, „The National” [on-line:] <https://www.thenational.ae/world/asia/khmer-rouge-crimes-in-legal-limbo-1.425857> [28.08.2017].
- Górnicki W., *Bambusowa klepsydra*, Warszawa 1980
- Halbwachs M., *Społeczne ramy pamięci*, tłum. M. Król, Warszawa 2008.
- Herz J. H., *Conclusion* [w:] *From Dictatorship to Democracy. Coping with the Legacies of Authoritarianism and Totalitarianism*, ed. J. H. Herz, Westport – London 1982.

- Huntington S., *The Third Wave. Democratization in the Late Twentieth Century*. Norman 1991.
- International Republican Institute, *Survey of Cambodian Public Opinion. January 27 – February 26, 2008* [on-line:] [https://opendevdevelopmentcambodia.net/wp-content/blogs.dir/2/files\\_mf/1379319620312.pdf](https://opendevdevelopmentcambodia.net/wp-content/blogs.dir/2/files_mf/1379319620312.pdf) [01.09.2017].
- Jelonek A. W., *W stronę nieliberalnej demokracji. Szkice z antropologii politycznej Azji Południowo-Wschodniej*, Warszawa 2002.
- Jelonek A. W., *Dynamika transformacji kambodżańskiej sceny politycznej* [w:] *Polska – Kambodża. Łączy nas bolesna przeszłość, zbliży nas przyszłość*, red. J. Marszałek-Kawa, Toruń 2007.
- Jelonek A. W., *Kambodża. Historia państw świata w XX wieku*, Warszawa 2008.
- Jelonek A., *Rewolucja Czerwonych Khmerów 1975–1979*, Warszawa 1998.
- Khmer Rouge leaders facing trial*, BBC [on-line:] <http://www.bbc.co.uk/news/world-asia-15781209> [28.08.2017].
- Kiernan B., *The Pol Pot Regime. Race, Power, and Genocide in Cambodia under the Khmer Rouge, 1975–79*, New Haven – London 1996.
- Kinetz E., Samean Y., *As Trials Loom, Peace Still Feels Fragile in Pailin*, „The Cambodia Daily”, 05.II.2007.
- Kowalczyk A., *Militarne zaangażowanie Wietnamu w Kambodży w latach 1977–1991. Próba ujęcia systemowego*, [w:] *Polska – Kambodża. Łączy nas bolesna przeszłość, zbliży nas przyszłość*, red. J. Marszałek-Kawa, Toruń 2007.
- Kritzman, L. D., *Foreword* [w:] *Realms of Memory. The Construction of the French Past*, Vol. I, ed. P. Nora, New York 1996.
- Król M., *Wstęp do wydania polskiego*, [w:] M. Halbwachs, *Społeczne ramy pamięci*, tłum. M. Król, Warszawa 2008.
- Kula M., *Między przeszłością a przyszłością. O pamięci, zapomnianiu i przewidywaniu*, Poznań 2004
- Kultur und Gedächtnis, Subkamp*, hrsg. J. Assmann, T. Hölscher, Frankfurt am Main 1998.
- Law On The Establishment of Extraordinary Chambers In The Courts Of Cambodia For The* [on-line:] [https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/legal-documents/KR\\_Law\\_as\\_amended\\_27\\_Oct\\_2004\\_Eng.pdf](https://www.eccc.gov.kh/sites/default/files/legal-documents/KR_Law_as_amended_27_Oct_2004_Eng.pdf) [28.08.2017].
- Letter from the Co-Prime Ministers of Cambodia to the UN Secretary General* [on-line:] [http://www.unakrt-online.org/sites/default/files/documents/June\\_21\\_1997\\_letters\\_from\\_PMs-2-1.pdf](http://www.unakrt-online.org/sites/default/files/documents/June_21_1997_letters_from_PMs-2-1.pdf) [28.08.2017].
- Mehta H. C., Mehta J. B., *Hun Sen. Strongman of Cambodia*, Michigan 2008.
- Mr Meas Muth charged in Case 003*, ECCC.Gov.Kh [on-line:] <https://www.eccc.gov.kh/en/articles/mr-meas-muth-charged-case-003> [28.08.2017].

- Mydans S., *11 Years, \$300 million and 3 Convictions. Was the Khmer Rouge Tribunal Worth It?*, „The New York Times”, 10.04.2017.
- Mydlarsky M. I., *Ludobójstwo XX wieku*, tłum. B. Wojciechowski, Warszawa 2010.
- Nijakowski L. M., *Rozkosz zemsty. Socjologia historyczna mobilizacji ludobójczej*, Warszawa 2013.
- Nora P., *Czas pamięci*, tłum. W. Dłuski, „Res Publica Nowa” 2001, nr 7.
- Nora P., *Realms of Memory. The Construction of the French Past*, Vol. I, New York 1996.
- Orwell G., *Rok 1984*, tłum. T. Mirkowicz, Kraków 2004.
- Osadczyk B., *Ukradziona pamięć* [w:] *Pamięć. Wyzwanie dla nowoczesnej Europy*, red. R. Traba, Olsztyn 2008
- Palm A., *The Khmer Rouge's Last Stronghold in Cambodia*, „The Telegraph” [on-line:] <http://thediplomat.com/2016/05/pailin-the-khmer-rouges-last-stronghold/> [28.08.2017].
- Renan E., *What is a Nation?* [tekst wygłoszony na Sorbonie 11 marca 1882 r.], transl. E. Rundell [on-line:] [http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What\\_is\\_a\\_Nation.pdf](http://ucparis.fr/files/9313/6549/9943/What_is_a_Nation.pdf) [01.09.2017].
- Ricœur P., *History and Truth*, transl. C. A. Kelbley. Evanston 1965.
- Ricœur P., *Memory, History, Forgetting*, transl. K. Blamey, D. Pellauer, Chicago 2004.
- Smolar A., *Władza i geografia pamięci* [w:] *Pamięć. Wyzwanie dla nowoczesnej Europy*, red. R. Traba, Olsztyn 2008.
- Wallace J., *The Bucolic Life of Cambodian Grandmother Accused of Mass Killings*, „The New York Times”, 24.02.2017.
- United Nation Security Council, *United Nations Resolution 745 (1992) of 28 January 1992*.
- Volkan V. D., *Bloodlines. From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism*, Boulder 1998.
- Whitworth S., *Men, Militarism, and UN Peacekeeping: A Gendered Analysis*, London 2004.

## Summary

### **After Apocalypse. The consequences of the Khmer Rouge genocide in Cambodia and limited attempts to settle their crimes**

Memory and politics are intertwined in Cambodia. Despite the fact that Khmer Rouge regime had been ousted almost 30 years ago, its crimes have still not been fully accounted for. This is due to the political reasons: civil war in Cambodia was ended thanks to a partial agreement with Khmer Rouge remnants which guaranteed them amnesty, while the present government of Cambodia consist of many former mid-level Khmer Rouge officials. That is why, despite establishing Khmer Rouge Tribunal (Extraordinary Chamber in the Court of Cambodia), its activity has been limited to handling the cases of a few surviving top leaders. Tribunal's actions did not become an impulse for social demands regarding settling the crimes.